

УДК 94(477):322:27-9

SECULARIZATION POLICY AND REPRESSIVE PRACTICES AGAINST THE ORTHODOX CHURCH IN UKRAINE IN THE 1920S

ПОЛІТИКА СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ ТА РЕПРЕСИВНІ ПРАКТИКИ ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У 1920-Х РОКАХ

Yaroshchuk I. V. Ярощук І.В.,

PhD in history, docent / к.і.н., доцент

ORCID: 0000-0001-8639-6648

Київський національний університет будівництва та архітектури

Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture

м. Київ, Повітрофлотський проспект, 31, 03037

Kyiv, Povitroflotskyi Avenue, 31, 03037

Balabantsev M.O Балабанцев М.О.,

студент/ student

Київський національний університет будівництва та архітектури

Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture

м. Київ, Повітрофлотський проспект, 31, 03037

Kyiv, Povitroflotskyi Avenue, 31, 03037

Анотація. У статті досліджено земельну та майнову політику радянської держави щодо православної церкви в Україні у 1920-х роках ХХ століття. Проаналізовано правові акти, що визначали націоналізацію церковного майна, ліквідацію монастирського землеволодіння, вилучення церковних цінностей та запровадження податкового тиску на духовенство. Розкрито роль кампанії 1922 року з вилучення церковних цінностей, показано її політичний характер та наслідки для релігійного життя. Зроблено висновок, що земельна та майнова політика більшовицької влади була складовою ширшої антирелігійної стратегії, спрямованої на підірив економічної основи церкви та обмеження її духовного впливу на суспільство.

Ключові слова: радянська держава, православна церква, земельна політика, майно, конфіскація, антирелігійна кампанія, монастирі, 1920-ті роки.

Abstract. The article examines the land and property policy of the Soviet state toward the Orthodox Church in Ukraine during the 1920s. It analyses legal acts that defined the nationalization of church property, the liquidation of monastic landownership, the confiscation of church valuables, and the imposition of tax pressure on the clergy. The 1922 campaign for the seizure of church treasures is highlighted, emphasizing its political nature and its impact on religious life. The study concludes that the Soviet land and property policy was part of a broader anti-religious strategy aimed at undermining the Church's economic foundation and restricting its spiritual influence on society.

Keywords: Soviet state, Orthodox Church, land policy, property, confiscation, anti-religious campaign, monasteries, 1920s.

Вступ.

Початок 1920-х років став переломним етапом у взаєминах між радянською державою та православною церквою. Утвердження більшовицького режиму супроводжувалося формуванням нової соціально-економічної системи, яка

заперечувала традиційні духовні цінності. Одним із головних напрямів державної політики стало обмеження впливу церкви, позбавлення її матеріальної бази та знищення як самостійного суспільного інституту.

У цей період були прийняті численні нормативні акти, спрямовані на націоналізацію церковного майна, ліквідацію монастирського землеволодіння та вилучення церковних цінностей під приводом допомоги голодуючим. Водночас у суспільстві посилювалась антирелігійна пропаганда, а церковні ієрархи зазнавали переслідувань. Вивчення земельної та майнової політики радянської влади щодо православної церкви в Україні дозволяє глибше зрозуміти механізми утвердження тоталітарної системи, її вплив на духовне життя народу та наслідки для розвитку релігійних інституцій у ХХ столітті.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні змісту та особливостей державної політики щодо церковного майна і землеволодіння, а також у визначенні її соціально-економічних і духовних наслідків.

Основний текст.

Період 1921–1922 рр. став одним із найтрагічніших в історії України та всього Радянського Союзу. Саме тоді тоталітарна система, що формувалася після Жовтневого перевороту, остаточно зміцніла. Її характерною рисою була жорстка централізація влади й прагнення до духовного контролю над суспільством. Влада демонструвала зростаючу нетерпимість до релігії та церкви, вбачаючи в них ідеологічного суперника.

На боротьбу з голодом 1921–1922 рр., совети мобілізували внутрішні ресурси, влада скористалася трагедією для тиску на церкву, змушуючи духовенство передати накопичені протягом століть цінності. Патріарх Тихон, розуміючи масштаби біди, звернувся до віруючих із посланням “Про допомогу голодуючим”, закликавши до жертв на користь нужденних. Церква пропонувала створити власні комітети допомоги, однак радянський уряд відкинув ці пропозиції, дозволивши діяти лише під контролем державних структур. У березні 1922 р. Ленін у листі до Політбюро наголошував, що момент сприятливий для остаточного розгрому церкви [1, с.15]. Під приводом боротьби

з голодом було ухвалено декрет про вилучення церковних цінностей. Хоча офіційно це пояснювалося гуманітарною необхідністю, справжньою метою влади було ослаблення впливу православ'я. Кампанія супроводжувалася пропагандою, яка мала переконати населення, що вилучення відбувається виключно “в ім'я голодних. Ініціатива Патріарха Тихона, створити незалежні церковні комітети, була владою відкинута. Дозволивши церкві збирати кошти, влада категорично не бажала допускати її до самостійного розподілу допомоги, бо це посилювало її авторитет. Натомість було обрано іншу стратегію. У лютому-березні 1922 року видаються постанови ВЦВК та ВУЦВК «Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим». Ці документи, прийняті під гуманітарними гаслами, насправді мали явно політичну та антирелігійну спрямованість. Голод створив унікальний шанс «розбити суперника і зберегти за собою необхідні для нас позиції на багато десятиліть», допомога голодуючим була лише тактичним ходом у стратегічній війні з релігією.

Кампанія з вилучення проводилася за чітко розробленим сценарієм, що поєднував адміністративний тиск, пропаганду та репресії. Влада організувала масову кампанію в пресі, проводячи збори та мітинги на заводах і в селах, де приймалися резолюції з вимогою «добровільно» передати цінності. Агітація мала бути цілком спрямована на боротьбу з голодом, будь-які виступи проти духовенства формально заборонялися, щоб не викликати масового обурення. Організаційна структура: для проведення вилучень створювалися спеціальні комісії, до яких формально залучалися представники віруючих. Однак реальне керівництво здійснювали партійні органи та ВЧК-ДПУ.

Як свідчать документи, вилучення церковного майна мало виразно політичний характер. Радянська влада розробила інструкції для місцевих партійних організацій, які передбачали створення спеціальних комісій, тижнів агітації, виступів агітаторів і навіть використання лояльних священників. На практиці це призводило до масових конфліктів [2, с.44].

Цінності з церков і монастирів вилучалися за постановами ВЦВК і ВУЦВК, нібито для продажу за кордон і обміну на хліб. Проте паралельно уряд готував

угоди із західними торговими колами щодо реалізації предметів церковного мистецтва [3, с.197]. Таким чином, духовні святині ставали об'єктом комерції. Віруючі ховали цінності, замурували або вивозили в таємниці від влади. Інструкції передбачали суворі покарання за «приховування» цінностей: конфіскацію майна, ув'язнення, відправку на примусові роботи. Це давало законну підставу для розправи над неугодним духовенством. Були організовані показові судові процеси над духовенством, арешти та розстріли. Патріарх Тихон був ув'язнений. Хвиля терору мала за мету не лише покарати опонентів, але й залякати всіх інших, зламати волю до спротиву.

Незважаючи на масштабну кампанію, очікуваного результату більшовики не отримали. Вилучені коштовності не дали значних надходжень, натомість викликали хвилю невдоволення та зруйнували залишки довіри між владою і церквою. Політика 1920-х рр. мала на меті повне підпорядкування духовної сфери інтересам партії, що відобразилося у репресіях, закритті храмів і переслідуванні духовенства.

Радянська влада заклала законодавчу основу для повного контролю над церковним майном. Вже у 1918 році в РСФРР, а в 1919 році в УРСР були прийняті декрети «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Ці документи, формально проголошуючи свободу совісті, на практиці проводили радикальну секуляризацію. Майно церков і монастирів переходило під контроль Наркомату соціального забезпечення, а культові споруди передавалися в користування громадам за рішенням місцевих рад. Фактично ж відбувалося повне усунення церкви від володіння землею та власністю. Вся рухома та нерухомі власність церковних установ підлягала націоналізації та оголошувалася «народним надбанням». Ключовим був пункт, згідно з яким культові споруди та предмети передавалися релігійним громадам у безкоштовне користування на основі спеціальних договорів. Це створило парадоксальну ситуацію: юридично церква позбулася права власності, але фактично продовжувала володіти майном. Ця правова хитрість надалі дозволила владі трактувати будь-яку дію духовенства щодо цього майна як «розтрату народного

добра». У період громадянської війни влада тимчасово пом'якшила тиск, але вже з 1920 р. політика націоналізації набула системного характеру. Землі, ліси, маєтки монастирів оголошувалися державною власністю, а саме майно часто розкрадалося [4, с.110]. Таким чином, до 1921 року церква була економічно ослаблена та позбавлена юридичного захисту, що робило її вразливою для подальших, більш рішучих дій.

Оподаткування священнослужителів також стало важливим інструментом тиску. На духовенство накладали ті ж податки, що й на заможні верстви населення. Часто суми податків перевищували прибутки служителів, що прирікало їх на злиденність. Хоча в середині 1920-х рр. деякі циркуляри ВЦВК закликали пом'якшити податкову політику, на практиці священники продовжували зазнавати дискримінації [5, с.169]. Крім того, їх залучали до трудової повинності – прибирання вулиць, робіт на підприємствах тощо.

В умовах репресій ченці шукали способи збереження монастирів. Одним із них була реєстрація обителів як трудових артілей. Проте влада часто відмовляла, вважаючи, що духовенство “далеке від трудового комунізму”. Навіть зареєстровані артілі перебували під пильним наглядом місцевих рад .

У 1920-х рр. православна церква фактично втратила економічну самостійність. Усе її майно проголошувалося народним надбанням, релігійні громади мали лише право користування храмами. Закривалися банківські рахунки, конфісковувалися землі, маєтки, лісові угіддя, а самі будівлі передавалися державним структурам.

Советська влада прагнула не лише ліквідувати матеріальну базу православ'я, а й використати його для власних цілей. Частина церков передавалася “оновленцям” – лояльній до влади гілці духовенства, що мало спричинити розкол серед віруючих. Таким чином, більшовики створювали “нову церкву”, підконтрольну державі.

На середину 1920-х рр. державна політика формально ґрунтувалася на принципі відокремлення церкви від держави, але фактично передбачала повний контроль за релігійним життям. Адміністративні заходи, репресії, податки,

ідеологічна пропаганда – усе це стало складовими системної боротьби з релігією. Результатом такої політики стало послаблення економічної могутності православної церкви, масові закриття храмів і духовне пригнічення населення. За інструкцією НКВС 1926 р. речі культу заборонялося продавати у державних магазинах – їх передавали театрам, клубам чи переробляли. У 1928 року антирелігійна політика відновилася з новою силою: духовенству знову заборонили діяльність поза храмами, запровадили високі податки й обмеження. Таким чином, влада прагнула знищити не лише матеріальну основу церкви, а й саме поняття святині.

Отже, земельна та майнова політика радянської влади щодо церкви у 1920-х рр. була невід’ємною частиною загальної антирелігійної стратегії. Її сутність полягала у позбавленні церкви власності, підпорядкуванні духовенства державі й знищенні будь-яких проявів релігійної автономії. У результаті багатовікові традиції церковного землеволодіння, благодійності й просвітництва були фактично ліквідовані, а церква – перетворена на підконтрольну структуру, позбавлену економічної й моральної незалежності.

Висновки.

Проведений аналіз засвідчує, що земельна та майнова політика радянської держави щодо церкви у 1920-х рр. мала системний і послідовний характер. Формально проголошене “відокремлення церкви від держави” на практиці обернулося повним контролем влади над церковним життям. Вилучення церковних цінностей, націоналізація земель і майна, запровадження податкового тиску стали головними засобами підризу економічної основи православної церкви.

Влада використовувала боротьбу з голодом як привід для конфіскації церковних святинь, що перетворилося на масштабну кампанію проти духовенства. Репресії, ліквідація монастирів, обмеження благодійної діяльності – усе це свідчило про прагнення зруйнувати традиційний вплив церкви на суспільство.

Наслідком такої політики стало не лише матеріальне зuboжіння церкви, а й

глибока духовна криза. Церква втратила свій соціальний авторитет, а її представники були змушені діяти в умовах постійного тиску. Проте, попри репресії, православна традиція зберегла своє значення у свідомості народу, що стало передумовою подальшого духовного відродження в наступні десятиліття.

Література:

1. Кандідов Б. Як церква змагалась із Жовтневою Революцією. Безвірник. – 1927. – № 10.
2. Закриття культових споруд. Антирелігійник. – 1929. – № 9.
3. Нестуля О.О. Доля церковної стиароввини в Україні. (1917 – 1941). НАН України, Інститут історії України. – К., 1995. – Ч. 1. – 280 с.; Ч. 2. – 216 с.
4. Біднов В. Церковна справа в Україні. – Тарнів, 1921. – 56 с.
5. Власовський І. Нариси історії Української православної церкви ХХ ст. – Нью-Йорк – Київ – Браунд-Брук, 1990. – Т. 4. – Ч. I. – 384 с.

Статтю відправлено: 14.11. 2025 р.

© І. Ярощук , М. Балабанцев.